

ғалым Б. Шалабай жоғарыда аталған мақалада былай дейді: «...соңғы кездері синтаксисті дәстүрлі құрылымдық зерттеуден өзге функционалдық тұрғыдан зерттеуге, тілдік тұлғаларды мәнмәтіндік аяда қарастыруға да көңіл бөле бастап еді. Сол тұрғыдан бірнеше мақалалар жазумен қатар, «Тіркесімділіктің дистрибуциясы» (2004), «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» (2005) атты көлемді еңбектерін де қалдырып кетті. Студенттер мен магистранттарға оқыған дәрістерінде синтаксистік бірліктердегі жаңа құбылыстарға ден қойып, зерттеу жүргізе бастап еді»[1]. Ғалым Т. Сайрамбаев ғылымдағы жолын сөз тіркесі синтаксисінен бастап, жай сөйлем синтаксисі, кейіннен құрмалас сөйлем синтаксисіне де қатысты (шәкірті профессор Б. Сағындықұлымен бірге) еңбек жазып, синтаксистің бұл саласы бойынша да шәкірт тәрбиелеген ғалым. Олай болса, ғалым Т. Сайрамбаев мұрасы – біріне-бірі жалғасып, бірінен-бірі туындап жататын синтаксистік жүйені тұтастыра қарау мұратынан туындаған қыруар еңбек, сапалы биіктер.

Ғылымда 40 астам шәкірт дайындап, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырған Т. Сайрамбаев саналы ғұмырын ұрпақ тәрбиесіне, еліміздің білім беру жүйесіне, маман даярлау ісіне өмірінің соңына дейін аянбай тер төккен, өсіресе Қазақстан жоғары оқу орындарының

альмаматері – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-да кафедра меңгерушісі, профессор, қазақ және түркі тілдері мамандығы бойынша докторлық кеңестің төрағасы ретінде аянбай еңбек етті.

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген халық даналығы тегіннен тегін айтылмаса керек. Өзінің, өзінің ғана емес, қазіргі қазақ лингвистерінің үлкен ұстазы, мақтан етер тұлғасы болған профессор М. Балақаевтан алған өнегелі өмір жолында профессор Т. Сайрамбаевтың есімі қазақ синтаксисінің білгір маманы, парасаты мен жайсаң мінезді мейірімді тұлға ретінде отбасының да, ұжымы мен шәкірттерінің жадында мәңгі қалары сөзсіз. Отбасының берекесін келтіріп, ғалым мұрасына көзінің қарашығындай қарап, ағай еңбегінің келешек ұрпаққа да қалтқысыз қызмет етуіне күш-жігерін аямай келе жатқан Гүлзада апай мен ұрпақтары барда, ізбасар шәкірттері барда, қазақ ғылымы барда Т. Сайрамбаев есімі ұмытылмайды, ал оның қазақ синтаксисіндегі онсыз да биік тұлғасы одан әрі биіктей берері хақ.

1. Шалабай Б. Ғылымдағы сара жол. «Ана тілі» газеті, 29.12.2010 ж.

2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.

3. Майзель С. Изафет в турецком языке. – М., 1957.

4. Бейсенбаева К.А. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің жалғаусыз тіркестерінің кейбір түрлері. – А., 1974.

5. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. А., 1991.

Ермекова Тыныштык Нурдаулетовна ЛИЧНОСТЬ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ОБЪЕДИНИВШИЙ СИНТАКСИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ

Статья посвящена весомому вкладу профессора Т. Сайрамбаева в синтаксис казахского языка.

Ermekova Tynyshtyk Nurdauletovna A PERSON AND RESEARCHER WHO COMBINED SYNTACTIC SYSTEM

The article is devoted to the contribution of Professor T. Sayrambaev to the syntax of the Kazakh language.

С. Қ. Әлісжан,
филология ғылымдарының докторы,
Назарбаев Университетінің профессоры, Астана қ.

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСІ СИНТАКСИСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Профессор Т. Сайрамбаев қазақ тіл білімінде, оның ішінде қазақ тілінің сөз тіркесі синтаксисін, сөйлем синтаксисін зерттеудегі

өзіндік орны бар, өзіндік үні бар айтулы ғалым. Ғалым көптеген шәкірттер дайындады, олар қазір еліміздің түкпір-түкпірінде білім

беру саласында қызмет етуде. Ғалым шәкірттерінің арасында арнайы синтаксис мәселелерімен айналысушылар да, сондай-ақ тіл білімінің басқа саласында ізденіс жүргізетіндері де жетерлік. Жастарды ғылымға баулуда, тәрбиелеуде проф. Т. Сайрамбайұлының еңбегі ерекше.

Сөз тіркесі – проф. Т. Сайрамбаев бүкіл ғалымдық өмірінде үзбей айналысқан тілдің саласы. Осы мәселеге арналған ғалым еңбектерін шолып шыққанның өзінде сөз тіркесінің ғылыми жағынан ең жанды деген тұстары жетік сөз болғанын аңғарамыз. Сөз болып қана қоймай алдағы уақытта зерттеле түсетін қырларына бағыт-бағдар жасалады, ғылыми болжамдар айтылады, ғылымдағы ізбасарларына арқау етеді. Сөз тіркесінің құрылымдық ерекшеліктері, тарихи өзгерістерге сай дамуы, жаңа тілдік деректермен толысуы, сөздердің тіркесімділігі т.т. қадау-қадау жайттар ғалым еңбектерінде шынайы көрініс тапқан.

Мынаны ескерген жөн, қазіргі кезде тілші ғалымдардың арасынан құрылымдық лингвистика өз межесіне жетті деген пікірлерді ауық-ауық естіп қаламыз. Бір қарағанда, жаны бар сөз, тілдің қазіргі заманғы зерттеу барысында тиімді нәтиже берер өзге де зерттеу аспектілері қажеттілігі сөзсіз. Дегенмен тілдік құрылымның қалың қаттауы әлі де толық ашылып бітті айтуға болмайды. Бұл сөз тіркесімділігіне де, сөздің сөйлем ішіндегі қолданысына да, мағынаға да қатысты жайт. Осы тұрғыдан келгенде, проф. Т. Сайрамбаевтың еңбектері тілдік құрылымды қарастыру үшін көп зерттеулерге әлі талай үлгі-өнеге болары анық. Ғалым тілдік құрылымның зерттеушілерге белгісіз тұстарын қыран көз сақшыдай тап басып, дәл анықтайды.

Проф. Т. Сайрамбаев ең әуелі, сөз таптарының тіркесімділігіне назар аударған[1; 2, 3-44 бб.]. Соның ішінде сын есім мен етістіктен құралған сөз тіркестеріне, олардың байланысу түрі мен ерекшеліктеріне, басқа тілге аударылу жай-күйіне тоқталады. Тек сын есім емес, сан есімді етістіктердің тіркесу жайын да ғалым назардан тыс қалдырмайды. Аталған сөз таптарының бір-бірімен тіркесу ерекшеліктері жалаң сөз болмайды, бай тілдік деректерге сүйене отырып зерттеледі. Құрылым мен мағына қатар алынып, бір-бірімен байланыста қаралады. Мәселен, сөз таптарының жеке тұрғандағы, сондай-ақ тіркесім ыңғайындағы мағыналары, олардың басқа бір сөзбен

тіркесу қабілеттілігі, өзара мағына үйлесімділігі барынша тәптіштеліп баяндалады. Сын есімдердің сапалық және қатыстық сын болып бөлінетіні белгілі. Бұл екеуі өздері анықтайтын етістік атаулымен жапа-тармағай тіркесе бермейді. Ғалым еңбектерінде сапалық сынның өзінің етістіктермен тіркесімділігінің әр алуандығы сөз болады. Айталық, сапалық сын есімдердің негізгі және туынды болып келуі осы тіркесімділікке де өз нақышын салады. Түбір күйіндегі сапалық сындар етістікпен мол тіркеседі, ал жұрнақ негізінде жасалған туынды сын есімдер оларға қарағанда тіркесу жиілігі бәсең болады. Мысал ретінде *толық* (*толық жабылды, толық ашылды*), *берік* (*берік тігілді*) тәрізді қатыстық сын есімдерден сапалыққа ауысқан сындарды атауға болады. Әрине, сапалыққа қарағанда қатыстық сындардың етістіктермен тіркесімділігінің аясы тар. Дегенмен мұндай тіркестер мүлде тілдік қолданыста кездеспейді деп айтуға тағы болмайды. Әсіресе, тіл дамуының қазіргі жағдайында (орыс тілінің ықпалынан да болар) стильдік иіннің кейбір түрлерінде жиі кездесе бастады (Мысалы, жарнама тілінде *сенімді сақтайды* (депозитке қатысты) тәрізді тіркестің қолданылуы).

Ғалым өзінің әр зерттеуінде тілдік деректің шығу тегіне, тарихи құбылыс екендігіне тоқталмай кетпеген. Тарихи шолу ғалым еңбектерінде сөз тіркестерінің дамуына қатысты әрдайым сөз болып отырады. Осы салада жазылған арнайы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, сөз тіркесінің дамуындағы еленбей жүрген құбылыстарға тоқталып өту ғалымның қай еңбегін алып қарасаңыз да орнын тапқан. Мына жолдар сөз тіркесі құрамындағы тарихи өзгерістерді тап басып, дәл берген деп санаймыз: «Сөз тіркестері құрамындағы өзгерістер олардың құрылымдық ерекшеліктерінен, яғни байланысу формасынан, байланысу амалдары мен құрылымдық түрлерінен көрінеді. Сөз тіркесінің байланысу формалары мен тәсілдеріндегі өзгерістер, шындап келгенде, морфологиялық, яғни әрбір сөз тобы құрамында кейін пайда болған құбылыстармен тығыз байланысты. Екінші сөзбен айтқанда, сөз тіркесіндегі өзгерістер, түптеп келгенде, әрбір сөз табының тарихи дамуымен тығыз байланысып жатады» [3, 12-б.].

Аталған жайттар сөз таптарының тіркесімділік қабілетінің дамуына да байланысты. Мәселен, сын есімдердің етістікпен тіркесі ежелгі

құбылыс. Ғалым өз пікірін тарихи жәдігерлердің, тіл тарихын зерттеген ғалымдардың пікірімен бекітіп отырады. Әр нәрсенің тарихы болатыны тәрізді тілдік құбылыстардың да дамуы, әр дәуірдегі қоғам дамуының сипатына орай өзіндік жаңалықтармен толығу фактілері кездесіп отырады. Алайда қазіргі тілдік зерттеулерде осы жағы көбіне-көп ескерусіз қалады, сондықтан проф. Т. Сайрамбаев зерттеулеріндегі бүгінгі тілді тарихи даму жолымен бірлестікте алып қарастыру үрдісі кейінгі ғалымдарға үлгі етерліктей.

Сан есім және етістіктерден құралған сөз тіркестері де тарихи даму тұрғысынан қарастырылған. Автордың ойынша, жалпы санау тәсілі адамның практикалық қызметімен тығыз байланысты. Санауға байланысты ғалымның салыстыруы да көңілге қонады. Айталық, алғашқы кезде адамдар тек екіге дейін санап, одан арғыларды санау мүмкін емес, оларды тек «көп» деп ұққан тәрізді. Осыны аңғару үшін автор жас баланы мысалға алады. Жас бала ең алдымен затты таниды. Көзіне не көрінсе, соны ұстауға ұмтылады. Бірақ оны санауға талпынбайды. Адам баласы өмір сүре бастаған алғашқы дәуірде де адамның санау қабілеті дәл осы деңгейде еді деген қорытынды жасауы орынды [2, 46-б.].

Сын есімді тіркестерді қарастырудағы жүйе сан есімге қатысты да сақталған. Сан есімді етістікті сөз тіркестерінің байланысу түрлері, синтаксистік қызметі, сан есімнің сөйлем мүшесі ретіндегі жұмсалуды, білдіретін мағыналары т.т. мәселелер зерттеледі.

Сөз тіркесінің құрылымын жаңа сипатта танушылардың алдыңғы легінде проф. Т. Сайрамбаев тұрды. Бұл ең әуелі, сөз тіркесіндегі бағыныңқылық қатынасты (басыңқы сыңар) қолдау ыңғайында өріс алады. Бағыныңқылық қатынас болғандықтан, сөз тіркесінің бір сыңары басыңқы, екіншісі бағыныңқы болып келетіні белгілі. Мұндағы басыңқы сыңар сөз тіркесінің грамматикалық болмысын айқындайды. Соның ыңғайына қарай сөз тіркесін топтастыру қазақ тіл білімінде бұрыннан бар. Зерттеушілерді қызықтыратыны – басыңқы сыңардың құрамы. Т. Сайрамбаев есімді, етістікті тіркестермен бірге ортақ басыңқылы деген үшінші топты бөледі [3, 26-34 бб.]. Ортақ басыңқы сыңар туралы тілдік деректердің негізінде ғылыми болжамдарын айтады. Айта кеткен жөн, сөз тіркесінің басыңқы сыңарлары ғалым шәкірттері тарапы-

нан кандидаттық диссертация деңгейінде қарастырылуда [4].

Сөз тіркесінің байланысу түрлері ғылыми әдебиеттерде әбден айқындалып, нақтыланған десек те, оның кейбір түрінің аталғаны болмаса көп мәселелері, жасалу ерекшеліктері т.т. жағынан зерттеу нысанына алынбаған. Тіл сырын терең ұғатын ғалымның назары бұларды да жіті аңғарады. Автордың сөз тіркесіндегі байланысу түрі – жанасу жайындағы жазғандарын осыған балаймыз [3, 34-42 бб.].

Тіліміздегі сөз тіркесі түрлерінің құрылымдық жағынан толыса түсетінін де ескеру керек. Әдетте сөз тіркесі ұғымы құрылымдық жағынан еркін сөз тіркесі және тұрақты тіркестер деп ажыратылады. Сонымен бірге ғылыми әдебиеттерде «сөз тіркесі» және «тіркес» ұғымдарын саралай қолданатыны мәлім [5, 13-б.]. Дегенмен сөз тіркесінің құрылымдық түрлерін жоғарыда аталған екі топпен шектеп қоюға тағы болмайды. Әсіресе қазіргі тілдің терминдік лексикамен байи түсуіне байланысты терминологиялық сөз тіркестері сөз тіркесінің құрылымдық бір түрі ретінде еркін және тұрақты тіркестермен терезесі тең бірлік деп қарастыруға сұранып тұр десе болады. Осы орайда да біз проф. Т. Сайрамбаевтың кейінгі зерттеушілерге ой тастарлық ғылыми пікірлерінің ұшын көреміз. Ғалым терминологиялық сөз тіркестерін жеке санат ретінде талдамаса да, оны күрделі сөз тіркестерінің құрамында қарай отырып [Қараңыз: 6, 21-б.], олардың тұрақты тіркестерден төмендегідей айырмашылықтары барын дұрыс көрсеткен. Атап айтқанда, олар: 1) құрамындағы сөздер санының бірден емес, келе-келе молаю процесі басым; 2) мұнда терминдік мәнінің жаңаруына сәйкес қосымша анықтауыш т.б. үнемі қосылып отырады [7, 54-б.]. Бұл белгілер сөз болып сөз тіркесі түрінің құрылымдық табиғатын жаңаша тануға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Тіл қатып қалған құбылыс емес, үнемі жаңарып отыратыны белгілі. Тілдегі жаңалық қоғамымызда болып жатқан әр алуан құбылыстарға, қоғамдық тәжірибенің, ғылым мен техниканың дамып өркендеуіне тікелей қатысты болып келеді. Тілдегі жаңалықтың бір саласы жаңа сөз тіркестерінің пайда болуымен тығыз байланысты. Осындай жаңадан қалыптасып жатқан тіркестер де ғалым назарынан тыс қалмаған. Т. Сайрамбаев аталған «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты ең-

бегінің «Кейбір жаңа сөз тіркестері туралы» тарауында осындай тілдік жаңа тіркесімдер жөнінде сөз қозғайды. Жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады. Ғалымның ойынша, тілдің жаңа сөз тіркесімен баюының көздері мынадай: 1) жаңа сөз пайда болады; 2) оның тіркесе алатын сөздері болады; 3) жаңа сөз тіркестері калька арқылы пайда болады; 4) сөз тіркесіне енген сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы және басыңқы сыңарында жұмсалады; 5) жаңа сөз тіркесі құрамындағы сөздер өзара менгеріле, матаса, қабыса байланысады да, олардың генетикалық қабаты да әртүрлі болып келеді (екі сыңары да қазақ сөзі, бір сыңары қазақ, екінші сыңары кірме сөз, екі сыңары да кірме сөз т.т.) [3, 74-б.].

Проф. Т. Сайрамбаевтың сөйлемді құрайтын бөліктерге байланысты зерттеулерінің бір парасы – қаратпа мен қыстырмаларға арналады. Біздің ойымызша, аталған құрылымдарды арнайы қарастырудың теориялық жағынан болсын, практикалық жағынан болсын маңызы зор. Сөйлем адам ойын жеткізудегі басты коммуникативтік тұлға екендігі белгілі. Ал осы қарым-қатынасы құралы – сөйлемнің құрылысы да күрделі. Ол бірыңғай жүйелі бірліктерден құралмайды. Адам ойының, пікірінің әр алуандығы және қандай жағдаятқа байланысты айтылатындығы сөйлем құрамының да күрделене түсуіне себеп болады. Оқшау сөздер – сөйлемнің негізгі құрамымен тікелей грамматикалық байланысқа түспейтін, онымен тек мағыналық қатынаста болатын сөз бөліктері. Бұлар арқылы сөйлемнің құрамы күрделенеді, сөйлем өзін құрайтын органикалық мүшелерден басқа бүкіл сөйлемді әртүрлі мән-мағынамен әрлендіретін сөздермен, ора-

лымдармен толығады. Бұл оқшау сөздердің синтаксистің аясында қаралатын санатқа жататындығы негізгі мағына беретін синтаксистік құрамның шылауында, жетегінде жүруінен, сонымен қабаттаса айтылуынан көрінеді [2]. Міне, осы тәрізді сөйлем құрылымына қатысты мәселелер Т. Сайрамбаевтың еңбектерінде арнайы сөз болған. Бұл жайт синтаксистің сөз тіркесі, я болмаса сөйлем синтаксисі тәрізді дәстүрлі түрінде де, сондай-ақ қазіргі тіл біліміндегі функционалды синтаксис үшін де маңызы ерекше тұрған мәселелер болып табылады. Ғалым ғылыми мәні жоғары осындай бірліктерді көре білген, оны зерттеудің бағдарын алдын ала болжай алған.

Қорыта айтқанда, профессор Т. Сайрамбаевтың қазақ тіліндегі сөз тіркесіне қатысты зерттеулері синтаксис саласындағы маңызды ғылыми пікірлер болмақ. Ғалым еңбектерінің ғылым жолындағы кейінгі ұрпаққа қалдырар өнегесі тілдік құрылымды қазбалап зерттеумен, сондай-ақ зерттеу нысанына орай өзекті тұстарды айқындаумен құнды.

1. Сайрамбаев Т.С. Глагольные словосочетания с прилагательными и числительными в современном казахском языке. Автореферат ... канд. филол. наук: Алма-Ата. 1965.

2. Сайрамбаев Т. Синтаксистің кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп, 1996.

3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Рауан, 1991.

4. Тұрарова А.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары. Филол. ғыл. канд. ... авторефераты: Алматы. 1999.

5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Санат, 1998.

6. Сайрамбаев Т. Структурные - семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке. Автореферат ... докт. филол. наук: Алма-Ата. 1982.

7. Сайрамбаев Т. Терминдердің сөз тіркесіндегі құрылымдық ерекшеліктері туралы // Қазақ терминологиясының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1986.

Саркыт Алишжан

ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СИНТАКСИСА СЛОВСОЧЕТАНИИ

В статье рассматривается вклад труда проф. Т.С.Сайрамбаева по синтаксису словосочетания казахского языка. Анализируются основные взгляды данного ученого по словосочетанию. По мнению автора статьи, труды ученого имеют важное значение при изучении словосочетания современного казахского языка.

Sarkyt Aliszhhan

PROFESSOR T.SAYRAMBAEV AND SOME PROBLEMS OF PHRASE SYNTAX

The article discusses the contribution of prof. T.S.Sayrambaev's work on the phrase syntax of the Kazakh language. Analyzed the main views of the scientist on phrase. According to the author's article, a scientist's works have great importance in the study of modern Kazakh language phrases.